

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kiestsels en samenwerking tussen politieke partijen in Nederland

Boonstra, D.

Citation

Boonstra, D. (1968). Kiestsels en samenwerking tussen politieke partijen in Nederland. *Acta Politica*, 4: 1968/1969(1), 82-103. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451085>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451085>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

KIESSTELSLS EN SAMENWERKING TUSSEN POLITIEKE PARTIJEN IN NEDERLAND *

door D. Boonstra

Inleiding

Eén van de thema's, die zowel in recent verkiezingsonderzoek¹ als in voorstellen tot wijziging van het Nederlandse politieke stelsel de aandacht trekken, is de geringe invloed van de kiezer op de samenstelling en het beleid van de regering. De invloed van de kiezers zou, zo menen politici en politiek geïnteresseerden vergroot kunnen worden door samenwerking van politieke partijen.

Weliswaar impliceert samenwerking niet direct dat de kiezer invloed op de vorming van de regering krijgt, maar de kans daarop is veel groter. Op zichzelf genomen is samenwerking tussen de partijen een zaak van de partijen zelf. Willen ze samenwerking, dan komt deze tot stand, willen ze het niet dan gebeurt het ook niet. In het bestaande politieke systeem wordt de partijen geen strobreed in de weg gelegd om samen te werken. Echter, het wordt ze ook niet aantrekkelijk gemaakt. Enige stimulans tot samenwerking is er niet behoudens de noodzaak om na de verkiezingen een regering te vormen. Om nu enige stimuli te creëren worden dikwijls maatregelen voorgesteld die in de sfeer van het kiesstelsel liggen.

De nadruk valt bij deze voorstellen vaak op de invloed die de beoogde verandering zal hebben op de procedure van de kabinetsformatie. Kiesstelsel, samenwerking van partijen en invloed van de kiezers op de vorming van de regering zijn de onderwerpen van dit artikel.

Als probleemstelling kan worden geformuleerd:

- Wat is de invloed van het kiesstelsel op de samenwerking van politieke partijen?
- Hoe wordt bij deze samenwerking de kiezer de gelegenheid gegeven invloed uit te oefenen op de vorming en het beleid van de regering?

* Dit artikel werd geschreven voor het verschijnen van het *Eerste rapport van de staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet*. Den Haag, 1968.

¹ *De Nederlandse kiezers in 1967*. Amsterdam, 1967; artikelen van A. Hoogerwerf, 'De Nederlandse staatsburger; toeschouwer of medespeler' in: *Sociologische Gids*, 14 (1967), p. 293-314 en 'De Nederlandse kiezers en het partijstelsel' in *Acta Politica*, 2 (1966/67), p. 297-330.

Kiesstelsels

Een kiesstelsel is te beschouwen als een onderdeel van het brede terrein van het kiesrecht. Onder kiesrecht zouden we kunnen verstaan:

'het totaal van alle wettelijke middelen die gekozen zijn om te waarborgen dat de bevolking, of een deel van de bevolking, op een doeltreffende manier in staat is haar afgevaardigden voor het vertegenwoordigende lichaam te kiezen'.

In zijn boek: *The political consequences of electoral laws*, maakt Rae een onderscheid tussen 'election laws' (kiesrecht) en 'electoral laws' (kiesstelsels). Deze electoral laws definieert hij, en we sluiten ons daarbij aan, als volgt:

'Electoral laws are those which govern the processes by which electoral preferences are articulated as votes and by which these votes are translated into distributions of governmental authority (typically parliamentary seats) among the competing political parties'.²

Is het aantal bestaande kiesstelsels reeds groot, veel groter is natuurlijk het aantal theoretisch denkbare stelsels. Met behulp van drie variabelen echter is het mogelijk deze rijke hoeveelheid aan stelsels overzichtelijk en schematisch te ordenen. Deze variabelen zijn achtereenvolgens:

- 1 De stemmogelijkheid. Deze geeft aan hoe de kiezers hun stem kunnen uitbrengen;
- 2 Het districtsgewicht. Dit geeft aan hoeveel zetels in ieder district worden verdeeld;
- 3 De verdeelsleutel. Deze geeft aan hoe de zetels per district worden verdeeld. Bij elk van deze variabelen zullen wij enkele kanttekeningen plaatsen.

Stemmogelijkheid — Bij de stemmogelijkheid zijn twee onderling nauw samenhangende dimensies van het stemmen in het geding:

- a de vrijheid van de kiezer: hoe meer mogelijkheden de kiezer heeft om zijn voorkeuren tot uitdrukking te brengen, hoe meer vrijheid;
- b de invloed van de kiezer: hoe meer de kiezer te zeggen heeft over de eventuele overdracht van zijn stem, hoe meer invloed.

Met de variabele stemmogelijkheid wordt aangegeven of men te doen heeft men een lijstenstelsel dan wel met een personenstelsel. Het kenmerkende verschil tussen deze stelsels is, dat bij een lijstenstelsel de eventuele stemoverdracht geschiedt binnen de lijst waarop de kiezer heeft gestemd of hij dit nu wil of niet, terwijl bij een personen-

² Douglas Rae, *The political consequences of electoral laws*. New Haven etc., 1967, p. 14 (Hierna geciteerd als Rae).

stelsel de overdracht alleen kan geschieden op de aanwijzingen van de kiezer. Deze overdracht kan ook een overdracht naar een andere lijst zijn. Technisch gezien vloeien deze stelsels in elkaar over zoals blijkt uit het volgende overzicht, ontleend aan het *Rapport van het Centraal Stembureau* uit 1949.³

- (1) Gebonden lijstenstelsel: De kiezer stemt op een lijst en heeft geen enkele mogelijkheid om zijn voorkeur voor iemand van de lijst uit te drukken.
- (2) Lijstenstelsel met enkelvoudige voorkeur: De kiezer kan een voorkeur voor een bepaalde kandidaat van de lijst aangeven. Eventuele overdracht van zijn stem geschiedt volgens de volgorde van de lijst.
- (3) Lijstenstelsel met meervoudige voorkeur: De kiezers kunnen door nummering van de kandidaten de volgorde van de lijst bepalen. Er is overdracht van stemmen binnen de lijst.
- (4) Personenstelsel: De kiezers kunnen als no.'s 2, 3, 4, etc. ook kandidaten van andere lijsten aanwijzen. De zetels worden niet meer per lijst verdeeld, maar over de kandidaten die de kiesdeler hebben behaald; eventuele stemoverdracht vindt plaats via de nummering van de kiezers.
- (5) Zuiver personenstelsel: Er worden geen lijsten ingediend. De kandidaten van alle partijen staan in alfabetische volgorde op het stembiljet.

Districtsgewicht — Onder een district verstaan we: 'een gebied waarbinnen één of meer afgevaardigden worden gekozen uitsluitend door de stemmen in dat gebied, zonder dat de stemmen in dit gebied enige invloed hebben op de verkiezing daarbuiten'.⁴ Naast en niet geheel tegenover de districten staan in Nederland de kieskringen. Wat betreft de wijze van kandidaatstelling en het stemmen van de kiezer is er geen verschil tussen een district en een kieskring. Bij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging (E.V.) in Nederland heeft de 'commissie van advies inzake de E.V.' het stelsel van kieskringen o.m. voorgesteld omdat zij hiervan verwachtte dat dit de politieke partijen zou dwingen zich te decentraliseren. Bovendien kon op deze wijze de band tussen kiezer en gekozenen enige invloed behouden.⁵ Van de bestaande mogelijkheid om in 18 kieskringen met verschillende lijsten uit te komen, om zodoende de kiezers de gelegenheid te geven bekend te worden met hun lokale kandidaat, hebben de

³ *Rapport van het Centraal Stembureau voor de verkiezingen van de leden der Staten Generaal inzake het ontwerp ener nieuwe kieswet*. Den Haag, 1949, p. 99 e.v.

⁴ *Verslag der staatscommissie voor evenredig kiesrecht*. Den Haag, 1914, p. 31 (Hierna geciteerd als *Verslag*).

⁵ *Verslag*, p. 32.

partijen slechts betrekkelijk weinig gebruik gemaakt.

In het 'Verslag van de Staatscommissie voor evenredig kiesrecht' wordt het verschil tussen een districtenstelsel en een stelsel van kieskringen als volgt omschreven:

'Terwijl in het kiesdistrict een bepaald aantal zetels worden verdeeld alléén over de kandidatenlijsten ingeleverd in dat district, worden in het stelsel der kieskringen alle... Kamerzetels verdeeld over alle lijsten te samen, die in het land zijn ingeleverd, onverschillig in welke kieskring'.⁶

Districten kunnen we onderscheiden in enkelvoudige en meervoudige districten. In een enkelvoudig district wordt één kandidaat, in een meervoudig district worden meerdere kandidaten gekozen voor het landelijke vertegenwoordigende lichaam.

Verdeelsleutel — De zetelverdeling vindt plaats via een stelsel van evenredige vertegenwoordiging (E.V.) via een meerderheidsstelsel (M.S.) of via een combinatie van beide stelsels. Het stelsel van E.V. is in Nederland voldoende bekend. Hoe het doel van dit stelsel — één-zelfde verhouding in het leven te roepen tussen het aantal stemmen dat de partij of groep heeft uitgebracht en het aantal zetels dat zij innemen in het vertegenwoordigende lichaam⁷ — hier te lande gerealiseerd wordt, blijkt uit tabel 1.

Tabel 1
Aantallen stemmen gedeeld door aantallen aan de partijen toegewezen zetels n.a.v. de verkiezingen voor de Tweede Kamer

	1963	1967
K.V.P.	39.907	43.402
P.v.d.A.	40.769	43.786
V.V.D.	40.239	43.423
A.R.P.	41.987	45.404
C.H.U.	41.292	46.669
B.P.	44.410	46.850
D'66	—	43.972
P.S.P.	47.343	49.301
C.P.N.	43.331	49.663
S.G.P.	47.939	46.023
G.P.V.	46.324	59.156

Hoe ook over de cijfers gedacht kan worden, er blijkt wel uit dat het stelsel van E.V. in Nederland niet die mathematische perfectie vertoont die het wel eens wordt toegekend.⁸

⁶ *Verslag*, p. 31.

⁷ *Verslag*, p. 3 en 4.

⁸ *Het Nederlandse parlementaire stelsel*. (Amsterdam), 1965, p. 6 e.v. en *Programma van de Politieke Partij Democraten '66*, p. 6.

Bij meerderheidsstelsel onderscheiden we:

- 1 het absolute meerderheidsstelsel: die partij of kandidaat krijgt de zetel(s), die meer stemmen heeft dan alle andere partijen of kandidaten gezamenlijk;
- 2 het relatieve meerderheidsstelsel: die partij of kandidaat krijgt de zetel(s), die meer stemmen heeft dan welke andere politieke partij of kandidaat ook.

In het absolute meerderheidsstelsel moeten procedures geformuleerd zijn voor het geval dat aan de eis van absolute meerderheid niet is voldaan. Meestal vindt dan een tweede ronde plaats tussen de twee best geplaatste kandidaten. Een dergelijk stelsel is bepleit door de commissie-Burger van de P.v.d.A. voor de verkiezing van 60% van de leden der Staten Generaal.⁹ Ook is het mogelijk dat men volstaat met één verkiezing waarin de kiezer gelegenheid krijgt op zijn stembiljet een volgorde van voorkeuren uit te spreken. Heeft geen partij of kandidaat in eerste instantie de absolute meerderheid behaald, dan worden de stemmen van de laagst geplaatste, volgens de voorkeuren van de kiezer, verdeeld over de andere gegadigden. Dit is het z.g. stelsel van de 'alternatieve stem', zoals o.m. bepleit in het rapport 'Een stem die telt'.¹⁰

Samenvattend — Schema 1 geeft een overzicht van de theoretisch mogelijke kiesstelsels. Om ook de zogenaamde 'gemengde stelsels' in dit schema te kunnen opnemen, is de rubriek 'combinaties' opgenomen. In deze rubriek kan men bijvoorbeeld vermelden, dat 40% van de afgevaardigden wordt gekozen volgens het stelsel van E.V. en de overige afgevaardigden worden gekozen via een relatief meerderheidsstelsel in enkelvoudige districten. Niet alle theoretisch mogelijke stelsels komen in de praktijk voor. Zo zal een stelsel van E.V. meestal

Schema 1
Overzicht van kiesstelsels

	districtsgewicht		stemmogelijkheid				
	enkelvoudig	meervoudig	1	2	3	4	5
E.V. stelsel							
Meerderheidsstelsel	a.						
		r.					
P.M. combinaties:							

⁹ *Het Nederlandse parlementaire stelsel*. (Amsterdam), 1965, p. 14.

¹⁰ *Een stem die telt*. Amsterdam, 1967, p. 64.

samengaan met een lijstenstelsel in meervoudige districten en zal een meerderheidsstelsel meestal samengaan met een personenstelsel in relatief kleine districten.

Voor een beantwoording van de probleemstelling zullen we onderstaande kiesstelsels nader analyseren.

- 1 Het stelsel van E.V. zoals dat thans in Nederland vigeert. Dit stelsel duiden we voortaan aan met 'stelsel van E.V.'. De handhaving van dit stelsel wordt bepleit door de V.V.D.,¹¹ de C.H.U.¹² en de kleine partijen.¹³
- 2 Het stelsel van E.V. in een aantal zelfstandige districten, verder aangegeven met 'gematigd stelsel van E.V.'. Met enkele kleine nuanceverschillen wordt dit stelsel voorgestaan door de K.V.P.¹⁴ en de A.R.P.¹⁵ terwijl de P.v.d.A. er ook mee accoord zou kunnen gaan.¹⁶
- 3 Het relatieve meerderheids- en personenstelsel in drievoudige districten, verder aangegeven met 'meervoudige districtenstelsel'. Dit wordt bepleit door D'66.¹⁷
- 4 Het absolute meerderheids- en personenstelsel in enkelvoudige districten, verder voorgesteld met 'districtenstelsel'. Dit stelsel wordt voorgesteld door de commissie-Burger van de P.v.d.A.¹⁸

Samenwerking

Bij het bestuderen van de samenwerking tussen de politieke partijen gaan we van een aantal vooronderstellingen uit, die we hieronder laten volgen.

- 1 Samenwerking veronderstelt het samenwerken van een aantal partijen die ieder als zelfstandige eenheden wensen te blijven bestaan. Het is onwaarschijnlijk dat de bestaande politieke partijen zichzelf in de eerstkomende jaren zullen opheffen. Ondanks het gepraat over progressieve concentraties hoort men toch te vaak uit de mond van

¹¹ 'Eerste deel van het rapport van de commissie Kiezer-Gekozenen', in: *Vrijheid en Democratie* van 22 maart 1968.

¹² *Rapport van de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting*. (Hierna geciteerd als *Lohman-rapport*).

¹³ De kleine partijen hebben geen officiële rapporten over dit vraagstuk doen verschijnen, maar in hun partijperiodieken kan men de voorkeur voor dit stelsel menigmaal lezen.

¹⁴ *Herziening van het kiesrecht binnen het kader van de Grondwet*, geschrift no. 145 van het Centrum voor Staatkundige Vorming.

¹⁵ *Kabinetsformatie en Kiesstelsel*, Uitgave van de Anti-Revolutionaire Partij-Stichting. Tevens in: *A.R. Staatskunde*, 38 (1968), p. 29-42.

¹⁶ Interimrapport (W.B.S.) ten behoeve van de staatscommissie over de 'Proeve van een nieuwe Grondwet'.

¹⁷ *Programma van de Politieke Partij Democraten '66*.

¹⁸ *Het Nederlandse parlementaire stelsel*, (Amsterdam), 1965.

leidende partij-functionarissen dat hun partij een 'eigen gezicht', een 'eigen identiteit' en een 'geheel eigen taak' heeft en dat het nooit in de bedoeling kan liggen dat het 'eigen geluid' geheel verloren gaat. 2 De partijen hebben ieder een eigen set van doelstellingen en deze sets zijn niet identiek.

Deze set van doelstellingen is in het algemeen geformuleerd in een beginselprogram en nader uitgewerkt in een verkiezingsprogram. Een analyse van verkiezingsprograms van de K.V.P., P.v.d.A., V.V.D. en A.R.P. uit de jaren 1948 en 1963 leidde indertijd tot de conclusie dat ten aanzien van enkele sociaal-politieke strijdpunten (socialisatie, geleide economie en sociale voorzieningen) een groeiende eensgezindheid valt te bespeuren, maar dat ten aanzien van enkele andere punten (inkomensverdeling, bezitsverschillen, medezeggenschap en belastingdruk) de programma's fundamenteel botsen.¹⁹ Zou men de verkiezingsprogramma's van 1967 ook in dit onderzoek betrekken, dan zou de conclusie vermoedelijk niet veel anders luiden. Ook bij de andere sectoren van de politiek zijn er nog verschillen tussen de partijen.

3 De partijen zijn er op uit hun doelstellingen zoveel mogelijk te realiseren.

In het midden wordt gelaten of de partijen hun doelstellingen willen realiseren door deel uit te maken van het regeringsteam of dat zij prefereren geen regeringsverantwoordelijkheid te dragen. In 1913 besloot Troelstra niet mee te werken aan de vorming van een kabinet omdat hij er van overtuigd was, dat de wensen van de partij beter gerealiseerd konden worden indien de vrijzinnige concentratie de regeringsverantwoordelijkheid alleen ging dragen terwijl de S.D.A.P. haar in het parlement dan welwillend zou ondersteunen.²⁰ De derde vooronderstelling is voor een belangrijk deel geïnspireerd door het basisprincipe uit de speltheorie, het rationaliteitsprincipe. Door Rapport is dit rationaliteitsprincipe als volgt onder woorden gebracht: '...the objective of a 'rational' individual is to maximize the utility expectation accruing to him, consistently with the constraints of the situation, that is, to get as much of this utility (or of its expectation) as it is possible to get, taking into account the efforts of all the other 'rational' participants of the game, who are trying to do the same'.²¹ Het accepteren van deze vooronderstelling geeft ons de gelegenheid enkele politiek relevante situaties meer speltheoretisch te benaderen. Het risico bestaat natuurlijk, dat het een 'speelse', d.w.z. niet reële benadering van de situatie gaat worden. De derde vooronderstelling is

¹⁹ A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur' in: *Sociologische Gids*, 10 (1963) p. 249-263. (Hierna geciteerd als *Strijdpunten*).

²⁰ P. J. Troelstra, *Gedenkschriften, derde deel: Branding*. Amsterdam, p. 211 e.v.

²¹ A. Rapoport, *Fight, games, and debates*. Ann Arbor 1960. p. 122.

moelijk empirisch te toetsen. Als Hoogerwerf stelt: 'de sociaal-politieke geschilpunten komen in het beleid van de politieke leiders minder duidelijk tot uiting dan in de verkiezingsprograms en in de opvattingen van de partij-aanhangers',²² impliceert dit dan dat de politieke leiders een belangrijk deel van hun doelstellingen niet geheel au sérieux nemen, er niet op uit zijn deze te realiseren, of kan het zijn dat de politieke leiders inzien, dat in de op dat moment bestaande politieke krachtsverhouding het onmogelijk is ze te realiseren en er dus maar verder niet over praten?

En betekent de stelling van Lijphart: 'het spel van de pacificatie-politiek is een spel, waarbij wordt getracht alle spelers zoveel mogelijk te laten winnen',²³ dat het maximaliseren van de eigen doelstellingen niet meer van toepassing is voor de Nederlandse politiek, of is het wellicht dat de partijen, om zoveel mogelijk van hun eigen verlangens gerealiseerd te zien in vele gevallen tot een dergelijke tactiek moeten overgaan? Nader onderzoek moet hier antwoord op kunnen geven. Tot zolang houden we vast aan de vooronderstelling, dat de partijen er op uit zijn hun doelstellingen zoveel mogelijk te realiseren. Uit vooronderstelling drie vloeien twee sub-vooronderstellingen voort: 3a Partijen zullen alleen samenwerken als zij de verwachting hebben, dat zij door samenwerking beter in staat zijn de eigen doelstellingen te realiseren, dan wanneer zij dat op eigen gelegenheid zouden moeten doen.

3b Bij een keuzemogelijkheid zullen de partijen die samenwerking prefereren die ze in staat stelt hun eigen doelstellingen zoveel mogelijk te realiseren.

Kiesstelsels en samenwerking

Tot nu toe is tamelijk globaal over samenwerking van partijen gesproken; we zullen nu wat meer moeten nuanceren. In aansluiting op Duverger onderscheiden we drie samenwerkingsstypen: electorale samenwerking, parlementaire samenwerking en gouvernementele samenwerking.²⁴ In plaats van een onderscheid in niveaus (candidaten, partijen en ministers) maken we een onderscheid in termen van doelstellingen. Gouvernementele samenwerking is er op gericht een regering te vormen, parlementaire samenwerking is er op gericht gezamenlijk op te treden in het parlement om zodoende meer invloed uit te kunnen oefenen op het regeringsbeleid. Electorale samenwerking is

²² *Strijdpunten*, p. 262.

²³ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, 1968, p. 123.

²⁴ M. Duverger, *Les partis politiques*. Paris 1954 (2e druk) p. 365 (Hierna geciteerd als *Les Partis*).

gericht op het verkrijgen van veel zetels dat wil zeggen meer zetels dan wanneer de partijen afzonderlijk de verkiezingen tegemoet gaan.

Een onderzoek naar het functioneren van het Nederlandse kiesstelsel in de jaren 1888 en 1913 leverde enkele voor dit artikel relevante conclusies op.²⁵

1 Electorale samenwerking leidt niet vanzelf tot gouvernementele samenwerking, ook al hebben de samenwerkende partijen meer dan de helft van het aantal zetels in het parlement veroverd. Ondanks nauwe electorale samenwerking tussen de sociaal-democraten en de vrijzinnige concentratie in de tweede ronde van de verkiezingen in 1913 en een flinke overwinning van deze combinatie bij deze verkiezing, weigerde de S.D.A.P. tot de regering toe te treden.²⁶

2 Partijen gaan reeds bij electorale samenwerking selectief te werk, d.w.z. werken slechts samen met die partijen of kandidaten waarvan verwacht kan worden dat zij zich zullen inzetten voor de verwezenlijking van enkele belangrijke punten van hun programma. In 1888 verzond A. Kuypers, alvorens hij zijn kiezers adviseerde op een katholieke kandidaat te stemmen, aan deze kandidaat een briefje waarin hem verzocht werd zich over enkele programma-punten uit te spreken.²⁷ In 1913 zond de S.D.A.P., alvorens haar kiezers te adviseren in de tweede ronde op een liberale concentratie-kandidaat te stemmen, ook een briefje aan deze kandidaten met het verzoek te verklaren zich in te zetten voor enkele punten uit het program van de sociaal-democraten.²⁸

3 Wil een uniforme samenwerking tot stand komen, d.w.z. een samenwerking tussen dezelfde partners in alle districten, dan zijn landelijk goed georganiseerde en gedisciplineerde politieke partijen een vereiste. Een van de redenen waarom een electorale samenwerking tussen de confessionele partijen en de radicalen in 1888 niet tot stand kwam, was dat het de radicale partij aan een landelijke organisatie ontbrak.²⁹

Alvorens de vier door ons geselecteerde kiesstelsels nader op samenwerking te onderzoeken moeten nog enige opmerkingen worden

²⁵ Dit artikel zou nooit ontstaan zijn, indien de schrijver niet gedurende de cursus 1967/68 belast was geweest met de leiding van een college voor tweedeaars doctoraalstudenten politicologie aan de V.U. over 'Effekten van kiesstelsels'. Dit werkcollege stond onder supervisie van Prof. Dr. G. Kuypers.

Met name de heren K. H. J. Abma, F. R. Boddendijk, J. K. van Donge en D. Scheele hebben zich verdiept in de verkiezingen van 1888 en 1913.

²⁶ Zie noot 20. Ook Duverger had dit allang ontdekt, getuige zijn uitspraak in *Les Partis* p. 358: 'Les unes et les autres peuvent coexister ou se manifester isolément'.

²⁷ H. J. A. M. Schaepman, *Een Katholieke partij. Proeve van een program.*

²⁸ P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, derde deel: Branding. Amsterdam p. 215.

²⁹ *Maasbode*, 25 januari 1888, *Algemeen Handelsblad*, 26 februari 1888.

gemaakt. Zoals reeds gesteld werd, is samenwerking in eerste instantie een zaak van de partijen zelf. Als ze het willen, dan komt de samenwerking tot stand, en willen ze het niet, dan komt de samenwerking niet tot stand. Van de invloed van het kiesstelsel op de samenwerking moet men dan ook geen al te grote illusies koesteren. Mackenzie heeft het eens als volgt geformuleerd:

'An electoral system can do a little to shape the future, but only if it recognizes the existence of the present, which includes the past. Too wide a gap between aspirations and reality can produce only electoral humbug and the negation of democracy.'³⁰

Ten tweede moet worden opgemerkt, dat de door ons gemaakte selectie van de kiesstelsels geenszins impliceert dat veranderingen van ons kiesstelsel in die richting volgens ons ook gewenst zijn. Naast de invloed van de kiezer op de vorming van de regering zijn er nog andere criteria waarnaar een kiesstelsel beoordeeld kan worden. En er zijn ook andere methoden om de kiezer die invloed te geven, bijvoorbeeld via een referendum.

Het vraagstuk van de haalbaarheid laten we in dit artikel geheel buiten beschouwing. Kuypers heeft zich daarover in zijn boek tamelijk pessimistisch uitgelaten³¹ en het uitblijven van het advies van de afdeling kiesstelsels van de 'Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet' schijnt hem in dezen gelijk te geven.

Een gedeelte van ons onderzoek is gebaseerd op reeds bestaande gegevens. De invloed van kiesstelsels op de zetelverdeling van de Tweede Kamer in Nederland is door verschillende onderzoekers reeds nagegaan. Echter, deze gegevens zijn, voor zover ons bekend, nergens eens systematisch naast elkaar gezet. In dit artikel worden een aantal berekeningen van de invloed van kiesstelsels op de verdeling van de zetels van de Tweede Kamer met elkaar vergeleken.

De invloed van het kiesstelsel op het aantal politieke partijen in Nederland, en daarmee op de samenwerking van de politieke partijen is ook reeds menigmaal onderzocht. Echter, een theoretische benadering van het vraagstuk van de samenwerking van politieke partijen in ons land, is nog zelden uitgevoerd. In dit artikel wordt getracht een eerste aanzet te geven tot een wat meer theoretische benadering van de samenwerking van politieke partijen in Nederland. Echter deze samenwerking is uitsluitend onderzocht in het kader van effecten van kiesstelsels. Dit impliceert dat samenwerking alleen wordt geconcludeerd, indien er voordeel (meer zetels) verwacht kan worden door deze samenwerking.

³⁰ W. J. M. Mackenzie, 'Representation in plural societies', in: *Political Studies*, 2 (1954) p. 571.

³¹ G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland*. Meppel, 1967, p. 66 e.v. (Hierna geciteerd als *Kuypers*).

Stelsel van E.V. — De invloed van een kiesstelsel op het aantal politieke partijen is een goede indicator voor de invloed van dat stelsel op de samenwerking. Tendeert een stelsel naar een relatief groot aantal politieke partijen, dan zal in het algemeen een dergelijk stelsel remmend werken op de neiging tot electorale samenwerking.

Van het stelsel van E.V. is bekend dat het tendeert naar een veelpartijen-stelsel.³² Voor electorale samenwerking is er van dit stelsel niets te verwachten. Binnen het kader van de Grondwet zijn echter enkele wijzigingen denkbaar, die samenwerking, zij het in zeer geringe mate, kunnen stimuleren. Zo kunnen, door verhoging van de kiesdrempel met enkele procenten, de kleine partijen tot samenwerking gestimuleerd worden. In het C.H.U.-rapport wordt voorgesteld de kiesdrempel tot 2 à 3% te verhogen.³³ Als tweede mogelijkheid kan genoemd worden de gelegenheid te openen de lijsten binnen één kieskring te verbinden. Het bestaande stelsel van het grootste gemiddelde bevoordeelt de grote partijen bij de verdeling van de restzetels (zie tabel 1), zodat het voor kleine partijen aantrekkelijk wordt een grote combinatie te vormen.

Bij het vormen van een regering moeten de partijen samenwerken. Hierbij doet zich, gelet op de huidige zetelverdeling, een interessant punt voor. Zoals reeds werd gesteld hebben de partijen een niet geheel identieke set van doelstellingen en zijn ze er op uit deze zoveel mogelijk te doen realiseren. Partijen, die een relatief klein verschil in doelstellingen-sets hebben zullen het eerst gaan samenwerken. Na onderhandelen zal deze combinatie met een nieuwe set van wensen uitkomen, maar deze zal zodanig zijn, dat de partijen, ieder voor zich, minder dan voorheen van de eigen doelstellingen verwezenlijkt zal zien. Het opnemen van een nieuwe partner in de combinatie heeft voor de oude partners tot gevolg, dat van hun eigen verlangens nog weer minder gerealiseerd kan worden. We sluiten de mogelijkheid uit, dat door een bepaalde samenwerking een oude partner-partij weer meer van haar verlangens op het lijstje kan zetten. Dit alles heeft ten gevolge dat de reeds bestaande partijen er op uit zullen zijn het aantal partijen in de combinatie zo klein mogelijk te houden, d.w.z. net voldoende om verzekerd te kunnen zijn van een voldoende meerderheid in het parlement. Dit is het z.g. 'size-principle' zoals geformuleerd door Riker.

In de originele versie luidt dit principe als volgt:
'In social situations similar to n-person, zero-sum games, with side payments, participants create coalition just as large as they believe will

³² *Les Partis*, p. 275.

³³ *Lohman-rapport*, p. 14.

ensure winning and no larger'.³⁴ De toepassing van dit beginsel is niet beperkt tot strikte zero-sum games, maar is ook mogelijk in situaties, waarin partijen tegengestelde belangen hebben, zonder dat de winst van de ene partij volkomen gelijk is aan het verlies van de andere partij.

Het belang van dit size-principle voor de Nederlandse situatie kan als volgt worden toegelicht. Stel dat de confessionele partijen, de K.V.P., de A.R.P. en de C.H.U. besluiten om samen te gaan werken en een voorlopig regeringsplan klaar hebben. Zij beschikken op het ogenblik over een aantal van 66 zetels in het parlement. Tachtig zetels is reeds een working majority. Stel nu verder, dat het concept-plan zodanig is geformuleerd dat het voor de P.v.d.A. en de V.V.D. even aantrekkelijk is om mee te werken. Gaan we er verder van uit dat een partij, naarmate zij sterker is, d.w.z. over meer zetels in het parlement beschikt ook meer eisen kan stellen met betrekking tot haar inbreng in het definitieve regeringsplan, dan ligt een samenwerking met de V.V.D. veel meer voor de hand dan een samenwerking met de P.v.d.A. Waarom zal de combinatie streven naar een aantal zetels van meer dan 100 als reeds 83 ruim voldoende is?

De invloed van de kiezer op de vorming van de regering is in een dergelijke situatie praktisch nihil. Verschillende mogelijkheden om die te vergroten zijn er te bedenken en ook wel bedacht. Voorstellen als de vijf spelregels van Kuypers,³⁵ het sluiten van een stembusakkoord en het plan Daudt³⁶ zijn als voorbeelden te noemen. Geen van deze mogelijkheden wordt echter ook maar enigszins gestimuleerd door het stelsel van E.V. De eventuele samenwerking zal dus tot stand moeten komen op de door de C.H.U. gepropageerde wijze: 'uit vrije wil, van 'binnen uit', op principiële gronden en met zorgvuldige psychologische voorbereiding'.³⁷

Gematigd stelsel van E.V. — In het algemeen zal het aantal politieke partijen afnemen, naarmate het aantal zelfstandige districten toeneemt. In 'De Tijd' van 23 maart 1968 heeft een overzicht gestaan van de invloed van de verdeling van het land in een aantal zelfstandige kiesdistricten, met binnen ieder kiesdistrict het stelsel van E.V., op de verdeling van de zetels van het parlement, indien in 1967 reeds volgens dat stelsel was gestemd en de kiezers op dezelfde partijen zouden stemmen als zij in 1967 gedaan hebben. Het overzicht is als tabel 2 opgenomen.

³⁴ W. H. Riker, *The theory of political coalitions*. New Haven, 1962, p. 47.

³⁵ Kuypers, p. 103 e.v.

³⁶ Stembusakkoord en plan Daudt zijn beide geformuleerd in *Een stem die telt*.

³⁷ *Lohman-rapport*, p. 17.

Tabel 2

Zetelverdeling voor de Tweede Kamer in 1967 bij een verdeling van het land in resp. 1, 4, 12 en 18 districten met behoud van het stelsel van E.V.

	huidige stelsel			
	1 district	4 districten	12 districten	18 districten
K.V.P.	42	45	54	63
P.v.d.A.	37	40	45	58
V.V.D.	17	17	16	12
A.R.P.	15	16	14	7
C.H.U.	12	12	12	5
B.P.	7	5	1	—
D'66	7	7	2	—
C.P.N.	5	5	2	2
P.S.P.	4	2	1	—
S.G.P.	3	1	—	—
G.P.V.	1	—	—	—

Uit de tabel blijkt dat het aantal politieke partijen dat één of meer zetels in het parlement verkrijgt bij invoering van het gematigd stelsel van E.V. minder wordt. Een daling van elf via tien en negen tot zes partijen. Op de lange duur zal dit stelsel dan ook wel tot een beperking van het aantal bestaande politieke partijen leiden. De kans bestaat echter dat de partijen, die niet in de kamer vertegenwoordigd zijn zich zullen ontwikkelen tot buiten-parlementaire organisaties en via het te koop aanbieden van stemmen de parlementaire politieke partijen onder druk zetten om bepaalde punten in hun programma's op te nemen.

Het verdwijnen van de kleine partijen, als gevolg van de indirecte verhoging van de kiesdeler, gaat gepaard met een forse toename van de aantallen zetels van de grote partijen, de K.V.P. en de P.v.d.A. Dit moet voor een belangrijk deel verklaard worden door de toename van het aantal te verdelen restzetels. In tabel 3 is het aantal te verdelen restzetels aangegeven, indien de bestaande indeling in kamerkieskringen gehandhaafd zou blijven voor de verdeling in 18 zelfstandige districten. Duidelijk blijkt het grote aantal restzetels. En juist dit grote aantal moet het de partijen aantrekkelijk maken om een combinatie aan te gaan om op deze wijze het effect van het stelsel van het grootste gemiddelde in hun voordeel te laten werken. Wel moet dan ook de mogelijkheid van lijstenbinding binnen een district geschapen worden. De vraag is welke samenwerking men kan verwachten. Het antwoord is: in eerste instantie een electorale samenwerking, waarin de partijen er op uit zijn zoveel mogelijk zetels voor de eigen partij in de wacht te slepen.

Het aantal te verdelen zetels per district is voor de partijen een gegeven en dit wordt niet beïnvloed door het al of niet samenwerken.

Tabel 3

Aantal te verdelen restzetels per district (kamerkieskring) bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1967

district	geldige stemmen	te verdelen zetels	kiesdeler	restzetels
Groningen	293.087	6	48.847	5
Friesland	283.313	6	47.218	4
Drenthe	188.657	4	47.164	3
Overijssel	486.910	11	44.264	5
Arnhem	412.530	9	45.836	3
Nijmegen	370.905	8	46.363	4
Utrecht	415.667	9	46.185	4
Amsterdam	520.405	12	43.367	6
Den Helder	303.390	6	50.565	4
Haarlem	432.442	10	43.244	4
Rotterdam	417.483	10	41.748	4
Den Haag	344.944	8	43.118	4
Leiden	380.217	8	47.527	5
Dordrecht	486.317	11	44.210	4
Zeeland	167.860	3	55.953	3
Den Bosch	500.987	10	50.098	4
Tilburg	379.373	8	47.421	4
Limburg	493.543	11	44.867	3
Totaal				73

Bron: Aantallen 'geldige stemmen' uit C.B.S. publicatie: *Statistiek der verkiezingen 1967*; aantallen 'te verdelen zetels' uit: R. Verboom, 'Kiesrecht hervorming zonder grondwetswijziging?' in: *Acta Politica* 3 (1967/68), p. 118-131.

Ook het totaal aantal te verdelen restzetels is een gegeven. Terecht wijst Verboom in zijn artikel in *Acta Politica*³⁸ op de grote rol van het toeval bij de bepaling van het aantal restzetels. Het aantal zetels dat een partij krijgt toegewezen bestaat uit 'verdiende zetels', d.w.z. het stemcijfer gedeeld door de kiesdeler en 'restzetels'. Het aantal restzetels dat een partij verwerft, indien alle partijen geheel zelfstandig de verkiezingen ingaan noemen we de 'premie'.

Indien twee partijen besluiten tot samenwerking ontstaat er een geheel andere verdeling van de zetels, ook voor de partijen die niet samenwerken. Heeft nu een partij door samenwerking van haarzelf of van anderen meer restzetels verkregen, dan noemen we dit 'winst'. De winst van een combinatie is gelijk aan het totaal aantal behaalde restzetels minus de premie. En het is de winst die de partijen moet stimuleren tot samenwerking. Naast de winst van een combinatie staat de winst van de deelnemende partijen aan die combinatie. Het is de winst voor de partij die een partij doet beslissen al of niet samen te werken. Komt geen samenwerking tot stand, dan krijgen de grote partijen, K.V.P. en P.v.d.A. de grote premies. Voor deze partijen ligt hierin

³⁸ R. Verboom, 'Kiesrecht hervorming zonder grondwetswijziging', in: *Acta Politica*, 3 (1967/68) p. 118-131.

dus geen argument om samen te werken. Het zullen vooral de middenpartijen zijn, A.R.P. en C.H.U. en V.V.D., die in eerste instantie gebaat zijn met samenwerking. Het is in het algemeen voor de middenpartijen niet zo aantrekkelijk met de grote partijen samen te werken. Immers, de restzetels die aan de combinatie worden toegekend moeten weer over de partijen verdeeld worden en bij het bestaande stelsel van het grootste gemiddelde profiteren dan weer de grote partijen. Voor de samenwerkende partijen zal het in het algemeen ook niet voordelig zijn met een te groot aantal partners een combinatie te vormen. De te behalen winst moet dan weer over meer partijen worden verdeeld. Het is reeds voldoende indien men een combinatie vormt, die wat groter is dan een andere grote deelnemer aan het electorale spel.

Op grond van deze overwegingen lijkt een combinatie tussen A.R.P. en C.H.U. met eventueel de V.V.D. meer voor de hand te liggen, dan bijvoorbeeld een samenwerking tussen A.R.P., C.H.U. en de K.V.P. Electorale samenwerking is nog geen gouvernementele samenwerking. De kans op gouvernementele samenwerking is echter groter indien eerst electorale samenwerking heeft plaats gevonden. Maar ook electorale samenwerking met het doel een regering te vormen impliceert nog niet, dat de kiezer invloed heeft op de vorming van de regering. Slechts indien een hele regeringsploeg besluit gezamenlijk op te trekken kan de kiezer zijn instemming of afkeur ten aanzien van de samenstelling van de regering in zijn stemgedrag tot uitdrukking brengen. En of nu juist met dit stelsel een potentiële regeringscombinatie gestimuleerd wordt, is nog de vraag.

Met het toenemen van het aantal districten gaat vermoedelijk gepaard een verzelfstandiging van de lokale (district) partij-organisaties. Bij het volgende stelsel zullen we dit nog nader bespreken. Om de eventuele nadelige gevolgen hiervan op de vorming van potentiële regeringscombinaties tot electorale allianties tegen te gaan, is het verstandig om, zoals in het K.V.P.-rapport is vermeld,³⁹ de mogelijkheid tot samenwerking van partijen binnen een district slechts toe te staan indien in alle kringen waarin lijsten van dezelfde partij worden ingediend, deze lijsten worden verbonden c.q. geen verbindingen met andere lijsten worden aangegaan.

Bij samenwerking tussen de partijen kan men zich afvragen in hoeverre het de kiezer de mogelijkheid biedt zich uit te spreken over deze samenwerking. Bij het gematigd stelsel van E.V. heeft de kiezer — om met Duverger te spreken — te maken met 'alliances forcées'.⁴⁰ Indien hij niet met de keuze van zijn partijleiding instemt, dan kan hij daar alleen blijk van geven door niet meer op zijn eigen partij te

³⁹ *Herziening van het kiesrecht binnen het kader van de grondwet*, publicatie van het Centrum voor Staatkundige Vorming, p. 15.

⁴⁰ *Les Partis*, p. 366.

stemmen. Een voordeel van het stelsel Daudt⁴¹ is juist dat het de kiezer vrijheid van keuze geeft met betrekking tot de samenwerkingspartij.

Drievoudig districtenstelsel — Het effect van het drievoudig districtenstelsel op het aantal partijen in het vertegenwoordigende lichaam per district is afhankelijk van de verdeling van de electorale aanhang van de partijen in dat district (zoals in vele andere stelsels) en in belangrijke mate van de strategie van de partijen bij de verkiezingen. Kuypers heeft daar in zijn boek een duidelijk voorbeeld van gegeven:⁴²

Stel b.v., dat drie partijen in een district in feite kunnen rekenen op resp. 70.000, 64.000 en 26.000 stemmen, dan kan het resultaat zijn dat de grootste partij drie, twee, één... of nul zetels verovert, uitsluitend en alleen afhankelijk van het feit of zij... en de andere partijen één, twee of drie kandidaten in dat district hebben gesteld.

Wat dit stelsel landelijk voor een effect zal hebben op de zetelverdeling in de tweede kamer is niet duidelijk. Vermoedelijk zullen de K.V.P., de P.v.d.A., de V.V.D., de A.R.P. en de C.H.U. wel alle zetels gaan bezetten. Willen de kleine partijen nog een viooltje meespelen, dan moeten ze zeker samenwerken. Of de andere partijen tot samenwerking gemotiveerd worden, hangt af van hun verwachtingen van de zetelverdeling indien er wel en indien er niet samengewerkt gaat worden. We beschikken niet over een tabel waarin het effect van een dergelijk stelsel op de zetelverdeling is aangegeven. Wel beschikken we over gegevens uit een onderzoek van de Haagse Post naar de invloed van een districtenstelsel op de zetelverdeling in 1967.⁴³ Het land werd verdeeld in 44 districten; 41 drievoudige districten en de drie grootste steden in resp. tien, negen en achtvoudige districten. Binnen ieder district werden de zetels via E.V. verdeeld. Gaan we er van uit, dat de partijen een 'verstandige' strategie voeren, dat de kiezers gedisciplineerd stemmen, d.w.z. volgens de aanwijzingen van de leiding en dat de kiezers op dezelfde partij zullen stemmen als in 1967, dan ziet de zetelverdeling er, bij een verdeling van het land in drievoudige districten met een relatief meerderheidsstelsel, ongeveer uit als in tabel vier.

De partijen D'66 en C.P.N. hebben hun afgevaardigden te danken aan het tienvoudige district Amsterdam. Bij een consequente doorvoering van het drievoudige stelsel zouden alleen de vijf grote partijen overblijven. Een electorale samenwerking tussen de kleinere par-

⁴¹ Zie noot 36.

⁴² *Kuypers*, p. 61.

⁴³ *Haagse Post*, 18 februari 1967; H. Gruyters e.a. *Experimenten in democratie*, Amsterdam, 1967.

Tabel 4

Verdeling van de zetels van de Tweede Kamer in 1967 indien het land verdeeld zou zijn in 41 drievoudige en 3 veelvoudige zelfstandige kies-districten

	huidige verdeling	situatie I	situatie II	situatie III
K.V.P.	42	64	64	96
P.v.d.A.	37	55	46	50
V.V.D.	17	9	4	3
A.R.P.	15	12	32	0
C.H.U.	12	7	0	0
P.S.P.	4	—	2	0
C.P.N.	5	2	1	0
overigen	18	1	1	1
		(D'66)	(D'66)	(D'66)

situatie I: partijen trekken gescheiden op;

situatie II: A.R.P. en C.H.U. werken samen;

situatie III: A.R.P. en C.H.U. en K.V.P. werken samen, evenals P.v.d.A. en P.S.P. en C.P.N.

Betekenis der symbolen:

— geen enkele zetel;

° zetels geteld bij eerst vermelde samenwerkende partij in de tabel.

Bron: H. Gruijters e.a.: *Experimenten in democratie*. Amsterdam, 1967.

tijen van deze 'establishment'-groep is wel te verwachten. Wat daar de gevolgen weer van zullen zijn, — of de P.v.d.A. vindt dat zij dan ook maar een coalitie met de C.P.N. en P.S.P. moet aangaan —, is erg moeilijk te voorspellen.

Al eerder is er op gewezen, dat met het toenemen van het aantal districten de kans op een verzelfstandiging van de lokale partij-organisaties groter wordt. Immers de kandidaten worden gekozen in ieder district. Zonder nu te stellen dat daarmee de lokale problematiek een overheersende rol gaat spelen in de verkiezingen voor het landelijke vertegenwoordigende lichaam moet toch wel gesteld worden, dat plaatselijke belangen door zullen werken in de kandidaatstelling van afgevaardigden en in de te voeren verkiezingscampagne. Naast de steun van het landelijk apparaat van de partij, wordt de steun van de lokale organisatie ook van groot belang voor de kandidaat. Een en ander kan wel eens tot gevolg hebben, dat de lokale partij-organisaties aan invloed winnen ten koste van de landelijke centrale partij-organisaties.

We hebben al gesteld dat, wil de kiezer enige invloed op het regerings-program en op de regeringsvorming gegeven worden, dit program en de ministersploeg inzet moeten worden van de verkiezingsstrijd. Dit vereist dat door het gehele land, dezelfde partijcombinaties naar voren

treten en zich presenteren aan de kiezer. Het vereist ook, dat in het gehele land deze combinaties met overal dezelfde sets van doelstellingen uitkomen. Het is nu nog maar de vraag of deze laatste twee vereisten, zelfde partijen en zelfde program in het gehele land, onder dit stelsel zo goed gerealiseerd zullen worden.

Districtenstelsel — Volgens Duverger tendeert het meerderheidsstelsel met een tweede ronde naar een veel-partijen-stelsel.⁴⁴ Immers iedere partij kan in de eerste ronde een kansje wagen. Baat het niet, dan schaaft het slechts het aanzien van de politieke partijen. Vóór 1917 vigeerde in Nederland dit kiesstelsel. Eventuele samenwerking tussen de politieke partijen bij de verkiezingen is vermoedelijk pas in de tweede ronde te wachten. Al gaat er van de bepaling, dat de herstemming slechts plaats zal vinden tussen de twee best geplaatste kandidaten, enige stimulans uit om reeds in de eerste ronde samen te werken. Wil men deze stimulans nader uitbuiten, dan moet men de bepaling opnemen, dat alleen tot samenwerking in de eerste ronde mag worden overgegaan, indien men in het gehele land met dezelfde partner in de eerste ronde gaat samenwerken. Deze bepaling zullen we echter verder buiten beschouwing laten.

Tabel 5

Verdeling van de zetels van de Tweede Kamer in 1959 indien tijdens deze verkiezingen het absolute meerderheidsstelsel met een tweede ronde had gegolden.

	verdeling volgens E.V.	situatie I	situatie II	situatie III
K.V.P.	49	53	77	53
P.v.d.A.	48	90	29	80
V.V.D.	19	3	19	3
A.R.P.	14	1	12	4
C.H.U.	12	3	13	10
overige	8	—	—	—

situatie I: de partijen trekken gescheiden op;

situatie II: K.V.P. en V.V.D. en A.R.P. en C.H.U. werken samen, andere partijen niet;

situatie III: de confessionele partijen werken samen en de niet confessionele partijen.

Bron: G. Geismann, *Politische Struktur und Regierungssystem in den Niederlanden*. Frankfurt a. M., 1964.

⁴⁴ *Les Partis*, p. 269.

Dank zij Geismann beschikken we over enig inzicht in de werking van dit stelsel op de zetelverdeling van de Tweede Kamer.⁴⁵ Op basis van de gegevens van de verkiezingen in 1959 heeft hij berekend hoe de zetelverdeling er volgens het absolute districtenstelsel met een tweede ronde zou hebben uitgezien, indien de kiezers weer op dezelfde partijen stemden als in 1959 of op enkele door hem bepaalde wijzen. In tabel vijf is dit overzicht gegeven.

Duidelijk blijkt weer dat vooral de kleine partijen belang hebben bij een samenwerking in de verkiezingsfase. Bovendien blijkt dat samenwerking van deze kleine partijen het zetelaandeel van de P.v.d.A. sterk doet afnemen.

Laten we aannemen, dat in de tweede ronde tot electorale samenwerking wordt overgegaan, dan doen zich nog wel enkele problemen voor. Een blik in het Nederlands parlementaire verleden kan ons hierbij op enkele sporen zetten. Op welk niveau wordt er beslist om met partijen samen te werken? Beslist de centrale partijtop of beslissen de lokale partij-organisaties? Het electoraal accoord, dat in 1913 gesloten werd door de partijbesturen van de R.K.S.P., de A.R.P. en de C.H.U., verkreeg pas rechtskracht nadat het door de afzonderlijke partijen was goedgekeurd. De leiding stelde het voor en de 'gehele partij' moest het goedkeuren. Uit verkiezingsonderzoek is wel gebleken, dat de voorkeuren voor samenwerking met andere partijen binnen de afzonderlijke partijen nogal sterk uiteenlopen.⁴⁶ Hoeveel waarde hechten de lokale organisaties aan een besluit van de partij, dat met bijvoorbeeld 60% der stemmen is goedgekeurd?

Welke kandidaat zetten de samenwerkende partijen in een bepaald district in? In 1913 konden gemeenschappelijke regels geformuleerd worden als:

- voor de kamerzetel, thans bezet door een geestverwant van één der drie samenwerkende partijen, zal de bezittende partij en zij alleen ook ditmaal de kandidaat stellen (art. 4 van het electoraal akkoord);
- in de districten, die thans van linkse zijde bezet zijn, maar tevoren sedert 1897 bezet waren door een lid van de samenwerkende partijen, zal ook thans de partij, die vroeger dat district bezat, de kandidaat stellen (art. 7).

Dergelijke regels kunnen nu niet meer geformuleerd worden. Nu zal men zich misschien kunnen vinden op zoiets als:

- de keuze zal door de drie besturen in ieder district beslist worden. Tot bevordering van een billijke verdeling der kandidaten zal daarbij

⁴⁵ G. Geismann, *Politische Struktur und Regierungssystem in den Niederlanden*. Frankfurt a.M., 1964. p. 164.

⁴⁶ Veldkamp/Marktonderzoek maart '68, in opdracht van De Telegraaf/De Courant Nieuws van de Dag.

zoveel mogelijk overleg worden gepleegd met de centrale colleges en de provinciale organisaties. (art. 8).

Maar wat is nu de billijke verdeling van de zetels? Wat vormt de norm om het resultaat aan te toetsen? De verdeling van de zetels, zoals die onder E.V. te verwachten zou zijn geweest of wellicht iedere partij een gelijk aandeel?

Voordat een electorale samenwerking tot stand zal komen, zal er heel wat onderhandeld moeten worden. Onderhandelingen waarvan men mag verwachten dat zij het aanzien van de politiek niet altijd even sterk zullen verhogen. Wat onder het drievoudig districtenstelsel is opgemerkt met betrekking tot de invloed van de kiezer op de regeringsvorming, is in versterkte mate van toepassing op de invloed van de kiezer onder het districtenstelsel. Het is nog maar de vraag of dezelfde partijen zich overal met hetzelfde program zullen presenteren. Het is helemaal de vraag of dit een duidelijk, concreet en te realiseren program zal zijn.

Conclusies

Nadat Rae de verkiezingen in twintig landen in de jaren 1945–1965 had geanalyseerd, kwam hij tot de conclusie dat een toename van het aantal zelfstandige districten samenviel met een daling van het aantal politieke partijen dat zetels verwierf in het landelijk vertegenwoordigende lichaam.⁴⁷ Deze conclusie wordt door onderzoek in ons land bevestigd. Bezien we de door ons geselecteerde kiesstelsels, dan merken we dat het aantal politieke partijen dat zetels verwerft afneemt naarmate het aantal zelfstandige districten toeneemt (zie tabellen twee, vier en vijf). Met het afnemen van het aantal partijen dat zetels verwerft in het vertegenwoordigende lichaam neemt de kans op electorale samenwerking toe. Naarmate we het stelsel van E.V. meer veranderen in de richting van het districtenstelsel wordt de prikkel tot electorale samenwerking sterker.

Hiermede is het eerste gedeelte van de probleemstelling — wat is de invloed van het kiesstelsel op de samenwerking van de politieke partijen? — beantwoord.

Het beantwoorden van het tweede gedeelte van de probleemstelling — hoe wordt bij deze samenwerking de kiezer gelegenheid gegeven invloed uit te oefenen op de vorming en het beleid van de regering? — is wat ingewikkelder.

Een directe invloed van de kiezer op het beleid en de vorming van de regering is mogelijk, indien deze vorming en het beleid inzet gaan worden van de verkiezingen. Ook andere maatregelen zijn mogelijk,

⁴⁷ Rae, p. 122.

maar die laten we verder buiten beschouwing.

Wil de kiezer deze invloed geboden worden dan moeten een aantal voorwaarden worden vervuld.

Allereerst is noodzakelijk dat een potentiële regeringscombinatie inzet gaat worden van de verkiezingen en dit vereist weer dat een uniforme samenwerking tot stand komt en dat samenwerking tot stand komt tussen een voldoende aantal politieke partijen. Immers, wint een combinatie aan zetels maar heeft zij niet een meerderheid in het parlement, dan moeten na de verkiezingen alsnog onderhandelingen gevoerd worden met één of meer partijen.

Duverger heeft er reeds op gewezen, dat een lijstenstelsel tendeert naar een strakke partijorganisatie, terwijl een personenstelsel tendeert naar een losse partijorganisatie.⁴⁸ Deze stelling moet enigszins geamendeerd worden in die zin, dat een lijstenstelsel tendeert naar een strakke landelijke organisatie en een losse regionale organisatie, terwijl een personenstelsel tendeert naar een losse landelijke organisatie en een strakke regionale organisatie. Voor een belangrijk deel moet dit verschil in organisatie-structuur verklaard worden door een verschil in het aantal zelfstandige districten. Een personenstelsel zal meestal gekoppeld zijn aan een relatief groot aantal zelfstandige districten. Naarmate het bestaande stelsel van E.V. meer veranderd wordt in de richting van het districtenstelsel, neemt de kans op een sterke regionale partijorganisatie toe. Maar daarmee wordt de kans op een uniforme samenwerking kleiner.

We hebben geconstateerd, dat in het gematigde stelsel van E.V. een samenwerking tussen de kleine partijen (B.P., D'66, C.P.N., P.S.P., S.G.P. en G.P.V.) en een samenwerking tussen de midden-partijen (V.V.D., A.R.P. en C.H.U.) sterker gestimuleerd wordt dan een samenwerking tussen deze partijen en de twee grote partijen.

De kans, dat een combinatie tot stand komt, die kan beschikken over een voldoende aantal zetels om een regering te vormen, moet dus niet zo groot worden geacht bij het gematigd stelsel van E.V. Over de samenwerking van een voldoende aantal politieke partijen bij het drievoudig districtenstelsel en het districtenstelsel valt weinig te zeggen.

Ten tweede is het noodzakelijk, dat de potentiële regeringscombinatie in alle districten met eenzelfde, concreet en te realiseren program uitkomt. Met het toenemen van het aantal districten en daarmee een kans op het toenemen van het aantal zelfstandige regionale partijorganisaties, neemt de kans, dat in het gehele land hetzelfde, concrete en te realiseren program inzet gaat worden van de verkiezingen, af. Vatten we het bovenstaande samen, dan moeten we concluderen, dat

⁴⁸ M. Duverger, *l'Influence des systèmes électoraux sur la vie politique*. Paris, 1950. p. 24.

met verandering van het bestaande stelsel in de richting van het districtenstelsel, de kans geringer wordt dat de kiezer, met het uitbrengen van zijn stem, invloed kan uitoefenen op de samenstelling en het beleid van de regering.

Tot slot wijzen we er nogmaals uitdrukkelijk op, dat bovenstaande analyse van de samenwerking van de politieke partijen geheel berust op een analyse van effecten van kiesstelsels. Samenwerking tussen de partijen is geconstrueerd met het oog op een te verwachten voordeel in termen van zetels, indien de samenwerking tot stand komt. Naast kiesstelsels spelen bij samenwerking andere factoren een belangrijke, zoal niet overheersende rol.